

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2015/4.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

[B] **LAVAREN TUSSEN SCHILDERKUNST EN
DRUKKUNST, FIGURATIE EN ABSTRACTIE**

“De bezetter ontnam ons de man – het werk blijft.”

Zo besluit Willem Sandberg (1897-1984), grafisch ontwerper en oud-museumdirecteur van het Stedelijk Museum Amsterdam, zijn aan de Groningse drukker en kunstenaar Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945) gewijde in memoriam in *De Vrije Kunstenaar* van juli 1945.

Sandberg, die als dé ontdekker en (inter)nationale promotor van Werkmans door kleur en vorm ingegeven eigenzinnige “druksels” wordt gezien, heeft gelijk gekregen: zeventig jaar na de wrede fusillade van H.N. Werkman op het Mandeveld in Bakkeveen, 10 april 1945, maakt de kunstenaar ontegenzeggelijk deel uit van het Groningse en zeker ook het Nederlandse collectieve geheugen.

Eerlijkheidshalve moet daarbij worden opgemerkt dat Werkman als persoon misschien wel bekender is dan zijn grafische kunst, schilderijen en kunstenaarstijdschriften *The Next Call* en *Het Kouter*, waarvan vooral de eerst genoemde periodiek zich onderscheidde door avant-gardistische composities en teksten. Het is wrang, maar juist zijn gewelddadige dood heeft ertoe geleid dat Werkman vooral bekend staat als “de tragische kunstenaar”

wiens streven naar artistieke vrijheid door de Duitse bezetter wreed de kop werd ingedrukt, zonder daarbij een direct beeld van zijn werk te hebben.

Tragisch was Werkman echter geenszins. En een verzetsheld was hij eigenlijk ook niet. Ja, op initiatief van zijn grote liefde en derde echtgenote Greet van Leeuwen nam hij Joodse onderduikers in zijn huis in Groningen. Ja, hij hield zich afzijdig van de Nederlandse Kultuurkamer en had in het laatste oorlogsjaar contacten met de illegale uitgeverij De Bezige Bij, die zich toelegde op poëzie en proza met een verzetskarakter. En ja, op verzoek van de hervormde predikant August Henkels en diens studievriend Ate Zuithoff verzorgde Werkman het drukwerk van de succesvolle clandestiene uitgeverij De Blauwe Schuit. Min of meer gestuurd door het toeval nam hij dus een anti-Duits standpunt in. Maar het beeld van een verzetsstrijder die zich in zijn zoektocht naar artistieke vrijheid weloverwogen tegen de bezetter keerde, is onjuist. Zo blijkt in ieder geval uit het zeer fraai verzorgde boek *Werkman. Leven & Werk*, dat begin 2015 verschenen ter ere van Werkmans zeventigste sterfdag en bijbehorende expositie in het Groninger Museum (11 april tot 11 november 2015).

Maar liefst twaalf auteurs – allemaal Werkmankenners – vertellen in dit boek in vele, korte, chronologische hoofdstukken over de handel en wandel van de kunstenaar Werkman. Vanzelfsprekend is daarbij ook voortdurend aandacht voor het Groningse kunstenaarscollectief De Ploeg, waar Werkman op aandringen van zijn tweede vrouw in 1919 lid van werd en waar hij via Ploeg-schilder Jan Wiegers het krachtige en kleurrijke expressionisme van de Duitse Ernst Ludwig Kirchner leerde kennen. Later kwam hij er via de Groningse kunstenaar Wobbe Alkema ook in aanraking met het constructivisme en de abstracte kunst van Vlamingen Jozef Peeters en Michel Seuphor.

Als er uit dit rijke boek met talloze prachtige paginagrote reproducties van het werk van Werkman en zijn tijdgenoten echter iets duidelijk wordt, dan is het wel dat Werkman zich uiteindelijk maar heel weinig aantrok van kunststijlen, richtingen en tendensen. Werkman was een individualist die zichzelf graag neerzette als “onbegrepen buitenstaander”, een vrijdenker die alles volgde wat nieuw en anders was, een eigenzinnige kunstenaar

H.N. Werkman, *Kerkgang in de sneeuw*, 1919, olieverf op doek, Foto Marten de Leeuw / Collectie Groninger Museum, aankoop met steun van de Vereniging Rembrandt.

die als autodidact puur vanuit zijn gevoel werkte. “Het resultaat is naar mijn aard en niet naar een principie”, schreef hij in 1943 aan Blauwe-Schuitvriend Ate Zuithoff. Dat verklaart ook, zo valt te lezen in het hoofdstukje ‘Vrijheid en onafhankelijkheid als artistiek beginsel’, waarom de kunstenaar zo soepel kon “laveren tussen [...] schilderkunst en drukkunst, figuratie en abstractie”.

Er is geen hoofdstuk waarin Werkmans eigenzinnigheid niet wordt genoemd en geroemd. Die overlap is de twaalf auteurs echter gemakkelijk vergeven. Over het geheel genomen vullen ze elkaar wonderwel aan en verschaffen ze – ondersteund door karakteristieke citaten uit de brieven en literaire teksten van de kunstenaar zelf – veel informatie over en inzicht in wat Werkman bezielde. Knap is hoe, door de gezamenlijke keuze voor een enigszins zakelijke en sobere stijl, er eenheid van toon wordt gecreëerd. Behalve dat die pretentieloze benadering het lezen van *Werkman. Leven & Werk* tot een aangename bezigheid maakt, krijgt al het beeldmateriaal letterlijk en figuurlijk de ruimte die het verdient.

Met alle museale aandacht die er tegenwoordig voor Werkman is, is het moeilijk voor te stellen dat er betrekkelijk weinig enthousiasme was voor zijn

composities toen hij – na het overlijden van zijn eerste vrouw en een periode van zakelijke tegenslag – begin jaren twintig in zijn eigen drukkerij de handpers als artistiek en troostrijk medium ontdekte en zijn eerste subtiel gekleurde en constructivistisch aandoende “druksels” schiep. Deels kwam dat door het unieke – en dus voor recensenten moeilijk te vatten – karakter van zijn werk, deels door zijn Groningse afkomst. Wie in die tijd als kunstenaar wilde doorbreken, moest eigenlijk vertrekken naar Amsterdam, of nog beter, naar Berlijn of Parijs.

Maar Werkman hield van Groningen en het Groningse platteland, waar hij als zoon van een veearts op 29 april 1882 in Leens ter wereld kwam en met zijn twee broers een paradijselijke jeugd genoot totdat zijn vader eind 1891 onverwachts kwam te overlijden. Uit veel van Werkmans brieven valt op te maken hoezeer het Groninger land hem inspireerde. “Mooie landschappen, aardige weggetjes, prachtige boerderijen, weiden met paarden en vee, vogels, water en zonneschijn volop. Molens en torens en boomen breken de lijnen van het vlakke land”, schreef hij op 10 augustus 1944 in een brief aan zijn vriend August Henkels. Daarnaast kon Werkman het zich veroorloven honkvast te zijn. Hij had zijn eigen

drukkerij in Groningen en was niet afhankelijk van verkoop van zijn kunstwerken. Met zijn toegepaste drukwerk verdiende hij de kost voor zijn echtgenote en vier kinderen. Het aantal geboorte- huwelijks- en rouwkaarten, waarvan een aantal typografische hoogstandjes in *Werkman. Leven & Werk* zijn opgenomen, zijn vermoedelijk ontelbaar. Ondertussen bleef hij in volle vrijheid experimenteren. Als typograaf, als grafisch ontwerper, als schilder, als tekenaar, als etser. Alles wat hij in de drukkerij zag rondslingeren, gebruikte hij. Zo leidde de ene artistieke vondst tot de volgende, werden de vroege abstracte druksels opgevolgd door composities met meer dynamiek, gebruikte Werkman vanaf eind jaren twintig de handroller om de inkt direct op het papier aan te brengen en stempelde hij ook kleinere vormen rechtstreeks op het blad.

Dat men zijn werk naar aanleiding van een Ploeg-expositie in 1932 afdeed als “interessante abracadabra”, ontmoedigde hem gelukkig niet. Integendeel: “van abracadabraïsme kan men niet spreken en dat is haar voorsprong op alle ismen: het kent geen tijd en geen grenzen”, reageerde hij scherp en met gevoel voor humor in een van zijn befaamde eigen gedrukte en vormgegeven ‘Proclamaties’.

De schrijvers van *Werkman. Leven & Werk* geven je de indruk dat ze niets vergeten zijn te vermelden over deze bijzondere man en kunstenaar. De uitermate goedgekozen reproducties vullen de tekst bovendien perfect aan en tonen fraai de ontwikkeling die Werkman doormaakte. Het is bitter om te zien dat juist naar het einde van het boek toe, wanneer de oorlogsjaren zijn aangebroken en de tragische afloop van Werkmans leven zich aankondigt, Werkmans creativiteit en durf om te variëren zijn hoogtepunt bereikten. Zo werkte hij in de oorlog drie jaar lang aan wat nu de beroemdste Blauwe-Schuit-uitgave is, de *Chassidische Legenden*, gebaseerd op de verhalenbundel *Die Legende des Baalschem* van Martin Buber over de Poolse, achttiende-eeuwse chassidische leraar Israël ben Eliëzer. Maar ook *Negerkop* (1943), een schilderachtig karakteristiek portret van een zwarte man tegen een gelige achtergrond, en de sjabloondrukken die hij in 1944 naar aanleiding van de fantastische vertellingen van Edgar Allan Poe maakte, getuigen van een voortdurend zoeken naar nieuwe invalshoeken en artistieke vrijheid.

Dat had alles te maken met de erkenning die hij vlak voor de oorlog eindelijk kreeg. Twintig jaar lang was de groep die zijn werk bewonderde klein. Toen hij, met dank aan Willem Sandberg, in 1939 een eenmanstentoonstelling in een Amsterdamse galerie hield en in 1941 meedeed aan de expositie *De verluchte bladzij* in het Stedelijk Museum Amsterdam, groeide de groep bewonderaars gestaag. Na de oorlog is daar nooit meer verandering ingekomen. Werkman mag dan op wrede wijze aan zijn einde zijn gekomen, zijn werk is gebleven. Precies zoals Willem Sandberg in 1945 voorspelde.

MIRJAM NOORDUIJN

H.N. Werkman 1882-1945 Leven & Werk, met circa 250 illustraties in kleur en zwart-wit, WBOOKS – Groninger Museum – Stichting Werkman, 2015, 256 p.